

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ЗАЙЦЕВ ОЛЕКСІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.223

**ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2006

Дисертацією є рукопис.

1

Робота виконана на кафедрі кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор *Баулін Юрій Васильович*, Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, директор, академік Академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор *Фесенко Євген Володимирович*, Академія адвокатури України, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права;

кандидат юридичних наук, доцент *Антипов Володимир Іванович*, Національна академія державної податкової служби України, професор кафедри кримінального права, криміналістики і кримінології.

Провідна установа:

Одеська національна юридична академія, кафедра кримінального права, Міністерство освіти і науки України, м. Одеса.

Захист відбудеться «13» жовтня 2006 року о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий «__» _____ 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Ю. Шепітько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. На психіку людини справляють негативний вплив погіршення екологічної ситуації, а також зростання кількості і розширення масштабів техногенних аварій та природних катастроф, які мають серйозні віддалені медико-соціальні наслідки.

Проведеними науковими дослідженнями виявлено тенденцію до погіршення психічного здоров'я населення в Україні. Якщо в 1988 році в СРСР на 100 тисяч осіб на обліку у психіатричних установах знаходилось 1808 психічно хворих, то на кінець 2000 року їх кількість в Україні склала вже 2405 осіб. Крім того, зареєстровано понад 700 000 пацієнтів з алкогольною та близько 70 000 осіб з наркотичною залежністю. У результаті досліджень, проведених юристами та судовими психіатрами, серед злочинців, визнаних осудними, встановлено значну кількість осіб із психічними розладами. Так, серед осіб, щодо яких в Україні протягом 2002-2005 рр. було проведено судово-психіатричну експертизу, кількість підекспертних, які мали психічні розлади, становила від 62% до 76%¹.

Психічні розлади можуть мати приховану сутність і сприйматися оточуючими як дивності характеру, що обумовлені невірноваженістю особи, її замкнутістю, ранимістю тощо. У конфліктних ситуаціях ці розлади можуть знижувати адаптуючі здатності, ослаблювати механізми внутрішнього контролю особи, звужувати можливість вибору нею адекватних ситуації рішень і варіантів поведінки або, навпаки, полегшувати здійснення імпульсивних вчинків. Все це негативно позначається на розвитку особи і може проявлятися у поведінці, у тому числі протиправній.

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

У зв'язку з цим у судовій практиці виникла проблема оцінки та врахування висновку лікарів судово-психіатричних експертів про здатність певних осіб усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка була значною мірою обмежена внаслідок психічного розладу. Це не давало суду належних підстав, щоб визнати особу неосудною. Вказана обставина не враховувалася і при призначенні покарання та його відбуванні. Результатом подальшого розвитку науки кримінального права в аспекті співвідношення осудності і неосудності, а також загальної та судової психіатрії у питаннях діагностики і класифікації психічних розладів стало виникнення вчення про обмежену осудність.

У теорії кримінального права питання обмеженої осудності є дискусійним. До 1917 р. окремі його аспекти розглядалися у роботах Л.С. Белогриц-Котляревського, В.Х. Кандинського, О.Ф. Кістяківського, П.І. Люблінського, Е.Я. Немировського, А.А. Піонтковського, С.В. Познишева, Г.В. Рейтца, В.П. Сербського, М.Д. Сергєєвського, В.Д. Спасовича, М.С. Таганцева, Ю.Я. Хейфіца та інших вчених. В радянський період ця проблема привертала увагу Ю.М. Антоняна, Т.К. Белокобилської, С.В. Бородіна, М.П. Бруханського, Л.І. Глухарьової, П.С. Дагеля, В.П. Ємельянова, А.А. Жижиленко, Є.К. Краснушкіна, Д.Р. Лунца, Р.І. Міхеєва, І.С. Ноя, В.С. Орлова, С.В. Полубінської, С.Ф. Семенова, Ю.К. Суценко, С.І. Тихенко, В.С. Трахтерова, І.М. Фарбера, Ц.М. Фейнберг, Н.І. Фелінської, О.М. Халецького, І.К. Шахріманьяна, С.М. Шишкова та інших правознавців і психіатрів.

В Україні окремим аспектам цієї проблеми присвятили свої роботи Т.М. Арсенюк, Д.В. Бараненко, В.М. Бурдін, А.А. Васильєв, Т.А. Гончар, М.Й. Коржанський, В.П. Кононенко, В.В. Лень, В.А. Ломако, Н.С. Магарін, П.С. Матишевський, В.І. Мельник, Н.А. Мірошниченко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Д.В. Новіков, Н.А. Орловська, В.Б. Первомайський, Т.М. Приходько, М.І. Проценко, В.Я. Тацій, В.М. Трубников, Є.В. Фесенко, О.О. Ходимчук, В.М. Шевельов, С.С. Яценко та інші вчені. У 2001 році Т.М. Приходько захистила кандидатську дисертацію на тему «Проблема обмеженої осудності у кримінальному праві». З необхідністю дослідження цього питання зіткнулася і наука Російської Федерації. Ця проблема привернула увагу Ю.М. Аргунової, І.І. Брики, М.Г. Іванова, А.В. Кислякова,

І.Я. Козаченко, А.П. Козлова, І.А. Кудрявцева, Г.В. Назаренко, А.В. Наумова, В.Г. Павлова, Т.П. Печернікової, Л.О. Пережогіна, Д.В. Сірожидінова, О.Д. Ситковської, Б.А. Спасеннікова, Є.А. Сухарева, Р.Р. Тугушева, Б.В. Шостаковича та інших.

Результати наукових досліджень українських вчених знайшли своє відображення у законодавстві України. В КК України передбачена ст. 20 «Обмежена осудність»:

«1. Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

2. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру».

Точну кількість осіб, визнаних судами України обмежено осудними за час дії ст. 20 КК України, встановити не вдалося, внаслідок відсутності цих відомостей у статистичній звітності судів. За даними Міністерства охорони здоров'я України, амбулаторною судово-психіатричною експертизою в 2002 р. встановлено ознаки обмеженої осудності у 165 осіб; в 2003 р. – у 233; в 2004 р. – у 339; в 2005 р. – у 263. Стационарна експертиза в 2002 р. такий висновок зробила щодо 112 осіб; в 2003 р. – 130; в 2004 р. – 141; в 2005 р. – 150¹.

Не зважаючи на закріплення визначення обмеженої осудності та її значення у законодавстві, питання, пов'язані з нею, є гостро дискусійними для науки кримінального права і правозастосовчої практики. Неоднозначне тлумачення ст. 20 КК України спричинило розбіжності у поглядах серед вчених та практиків: одні вважають це поняття необхідним, пропонуючи вдосконалити його, інші – наполягають на виключенні статті про обмежену осудність із КК України. Деякі аспекти взагалі залишилися без розгляду або розглянуті суперечливо. Зокрема, це стосується таких питань, як:

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

критерії обмеженої осудності, їх кількість і конкретний зміст; її співвідношення з осудністю та неосудністю, а також виною; урахування обмеженої осудності при індивідуалізації кримінальної відповідальності; застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру та ін.

Викладене свідчить, що дослідження проблеми обмеженої осудності є актуальним як для науки кримінального права, так і для подальшого вдосконалення положень КК України щодо обмеженої осудності, а також практики застосування цих положень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до цільової комплексної програми «Проблеми ефективності кримінального, кримінально-виконавчого законодавства та системи запобігання злочинності» (номер державної реєстрації 0106U002292); тема дослідження затверджена вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 23 січня 2004 року (протокол № 6).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо поняття обмеженої осудності, а також розроблення на цій основі рекомендацій по вдосконаленню КК України і практики його застосування. Для досягнення цієї мети поставлені наступні задачі: 1) розглянути історію виникнення та розвитку в науці кримінального права вчення про обмежену осудність; 2) провести порівняльний аналіз положень кримінального законодавства зарубіжних країн про обмежену осудність; 3) дослідити формулу обмеженої осудності; 4) проаналізувати співвідношення обмеженої осудності з осудністю, неосудністю, а також виною; 5) визначити кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною; 6) сформулювати рекомендації по вдосконаленню законодавства України про кримінальну відповідальність.

Об'єктом дослідження є осудність у кримінальному праві. *Предметом дослідження* - обмежена осудність у кримінальному праві України.

Методи дослідження. У роботі використані загальнонаукові дослідницькі прийоми, а також методи, властиві для досліджень у правових науках. Зокрема, із застосуванням діалектичного методу досліджено поняття обмеженої осудності. Догматичний метод

дозволив проаналізувати зміст положень КК України про обмежену осудність; системно-структурний - дослідити формулу обмеженої осудності; метод системного аналізу правових явищ – піддати аналізу питання про співвідношення обмеженої осудності з осудністю, неосудністю, а також виною; історико-правовий - вивчити і дослідити розвиток вчення про обмежену осудність у кримінальному праві; порівняльно-правовий - порівняти положення КК України із відповідними положеннями кримінального законодавства зарубіжних країн.

У ході наукового дослідження використаний також соціологічний метод. За допомогою анкетування узагальнено і проаналізовано точки зору лікарів судово-психіатричних експертів Міжобласного центру судово-психіатричної експертизи Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3. Інтерв'ювання застосовано для з'ясування позицій лікарів судово-психіатричних експертів Київського міського центру судово-психіатричних експертиз, Львівської обласної клінічної психіатричної лікарні і Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 щодо поняття «обмежена осудність».

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є комплексним дослідженням обмеженої осудності, проведеним із урахуванням експертних рішень судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., а також практики застосування ст. 20 КК України місцевими, апеляційними судами та Верховним Судом України. У роботі обґрунтовуються положення, які, на думку автора, є новими для науки кримінального права, зокрема:

1. Дістало подальший розвиток дослідження історико-правового аспекту проблеми обмеженої осудності. Через аналіз філософського підґрунтя позицій кримінально-правових шкіл визначено їх вплив на вчення про обмежену осудність у вітчизняній та зарубіжній науці кримінального права в період з початку ХІХ століття по теперішній час. Вперше вивчені архівні матеріали робочої групи Кабінету Міністрів України по підготовці проекту Кримінального кодексу України 2001 року за період з 1993 року по 2001 рік, що дозволило встановити передумови та наукове підґрунтя включення до КК України 2001 р. статті про обмежену осудність.

2. Вперше проаналізовані положення про обмежену осудність у кримінальних кодексах колишніх республік Союзу РСР, що

дозволило виявити тенденції вирішення аналізованої проблеми у законодавствах країн колишньої соціалістичної системи права. Одержало подальше вивчення кримінальне законодавство зарубіжних країн романо-германської та англосаксонської правових систем (Австрія, Австралія, Англія, Аргентина, Бельгія, Болгарія, Голландія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Італія, Китай, Корея, Куба, Монголія, Німеччина, Норвегія, Польща, Сан-Марино, Сполучені Штати Америки, Таїланд, Туреччина, Франція, Фінляндія, Швейцарія, Швеція, Японія та ін.).

3. Наведено додаткові аргументи на користь визнання медичним критерієм обмеженої осудності тільки психічного розладу як передумови обмеження інтелектуально - вольових здатностей особи під час вчинення нею злочину.

4. По-новому розкритий зміст критеріїв обмеженої осудності. Медичний критерій «психічний розлад», з урахуванням положень Закону України «Про психіатричну допомогу», сучасного стану судової психіатрії та практики застосування ст. 20 КК України, охарактеризований як «психічний розлад, що не є тяжким». Обґрунтовано поєднання інтелектуальної і вольової ознак юридичного критерію союзом «або», а не «та» («або»). Уточнено юридичний критерій в частині опису здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внесенням характеристики «значною мірою обмежена» замість формулювання «не була здатна повною мірою».

5. У результаті співвідношення осудності, неосудності і обмеженої осудності, наведені додаткові аргументи про обмежену осудність як вид осудності, а також про відсутність прямої залежності ступеня вини злочинця від визнання його обмежено осудним.

6. По-новому сформульовані кримінально-правові наслідки визнання судом особи обмежено осудною. Пропонується надати право суду враховувати визнання особи обмежено осудною як обставину, що пом'якшує покарання. Вперше обґрунтовується відмова від застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру.

7. Наведені додаткові аргументи проти створення спеціальних кримінально-виконавчих установ для осіб, визнаних судом обмежено осудними.

8. Запропоновано удосконалення положень ст. 20 КК України та внесення змін до ст. 93 КК України.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані: 1) у законотворчості - для подальшого удосконалення КК України у частині положень про обмежену осудність; 2) у правозастосуванні - для підвищення ефективності практики застосування статті про обмежену осудність; 3) у наукових дослідженнях - окремі положення роботи, підходи і висновки можуть бути використані як інформаційний матеріал для подальших досліджень проблеми обмеженої осудності у кримінальному праві; 4) у навчально-педагогічній сфері - положення дослідження можуть бути використані при викладанні студентам вищих юридичних навчальних закладів Загальної частини кримінального права України; 5) у правовиховній сфері - як засіб підвищення рівня правової культури і правової свідомості населення і працівників судових та правоохоронних органів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у дисертації, доповідалися та обговорювалися на міжнародній науковій конференції студентів і аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих учених» (м. Хмельницький, 2002 р.), на міжнародних науково-практичних конференціях «Наука і освіта '2003», «Динаміка наукових досліджень '2003», «Наука і освіта '2005» (м. Дніпропетровськ, 2003 р., 2005 р.), на конференції молодих учених «Сучасні проблеми юридичної науки» (м. Харків, 2005 р.), на міжнародній науково-практичній конференції «Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення (до 5-ї річниці прийняття КК України)» (м. Львів, 2006 р.), на V міжнародній міжвузівській конференції аспірантів і студентів «Традиції и новации в системе российского права» (м. Москва, 2006 р.), на міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Ломоносов - 2006» (м. Москва, 2006 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені в п'ятнадцяти наукових публікаціях, із них одинадцять наукових статей у виданнях, що визнані Вищою атестаційною комісією України фаховими для юридичних наук, а також тези чотирьох наукових доповідей і повідомлень.

Структура роботи обумовлена предметом, метою і задачами дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків (до кожного розділу і загальних висновків) та списку використаних джерел (403 найменування). Загальний обсяг дисертації - 207 сторінок, із них основного тексту - 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** дисертації викладена інформація, що наведена вище при загальній характеристиці роботи.

Розділ перший «Історико-правовий нарис виникнення і розвитку вчення про обмежену осудність» складається з п'ятьох підрозділів. **Підрозділ 1.1. «Вступні положення»** присвячений короткому історичному огляду передумов виникнення поняття обмеженої осудності у кримінальному праві. Відзначено, що у Західній Європі та Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові злочинці. Вперше стаття про неосудність передбачена КК Франції 1810 року, що стало результатом медичних досліджень природи психічних розладів особи та послідовним обґрунтуванням поняття неосудності представниками класичної школи кримінального права. Стаття про неосудність була прийнята та удосконалена у кримінальних кодексах інших країн, що стало підставою розвитку положень про обмежену осудність у кримінальному праві.

У **підрозділі 1.2. «Виникнення вчення про обмежену осудність»** в результаті вивчення широкого кола літературних джерел ХІХ століття зроблено висновок, що проблема обмеженої осудності виникла внаслідок розвитку судової психіатрії на етапі вдосконалення криміналістами понять неосудності і осудності. До цієї проблеми вперше звернулося німецьке законодавство, передумовою чого була широка дискусія німецьких вчених. У подальшому положення про обмежену осудність знайшли своє закріплення у законодавстві інших європейських країн. Кримінально-правовими наслідками їх застосування було пом'якшення покарання.

Російська наука психіатрії, на відміну від європейської, заперечувала поняття обмеженої осудності, через що і серед

криміналістів це вчення не знайшло підтримки. Як наслідок, у законодавстві Росії статті про обмежену осудність не було.

У **підрозділі 1.3. «Вивчення проблеми обмеженої осудності кримінально-правовими школами»** через аналіз філософського підґрунтя позицій кримінально-правових шкіл визначений їх вплив на вчення про обмежену осудність. Її сутність зводилася представниками класичної школи до формули: «зменшена осудність - зменшена вина - зменшена відповідальність». Біологічна теорія злочинності антропологічної школи повністю ігнорувала активну роль людської свідомості та волі і, як наслідок, заперечувала поняття обмеженої осудності. Соціологічна школа, керуючись засадами доцільності і поняттям «небезпечного стану» злочинця, використовувала поняття «зменшена осудність» для посилення репресій з метою захисту суспільства проти реальної та потенційної небезпеки осіб із психічними розладами, що дозволяло ізолювати їх на невизначений строк із поєднанням покарання та примусового лікування.

Вивчення джерельної бази дозволило дисертанту сформулювати висновок, що найбільший вплив на кримінально-правове вчення про обмежену осудність здійснила соціологічна школа кримінального права, що знайшло своє відображення у кримінальному законодавстві багатьох європейських країн.

У **підрозділі 1.4. «Обмежена осудність в науці, законодавстві та правозастосуванні Союзу РСР і союзних республік»** аналізується радянське законодавство та літературні джерела кримінального права, присвячені проблемі обмеженої осудності. Звертається увага на те, що кримінальне законодавство 20-х років ХХ сторіччя прийняло позиції, розроблені соціологічною школою кримінального права. Незважаючи на судово-психіатричну практику визнання осіб зменшено осудними, яка тривала з 1921 року по 1927 рік, стаття про обмежену осудність була відсутня у радянському кримінальному законодавстві і вперше передбачена в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1991 р.

Наприкінці підрозділу приділено увагу вивченню архівних матеріалів робочої групи Кабінету Міністрів України по підготовці проекту Кримінального кодексу України 2001 р. за період з 1993 р. по 2001 р., що дозволило дисертанту показати передумови та підстави

включення до КК України 2001 р. статті про обмежену осудність. Обґрунтовано використання саме поняття «обмежена осудність», яке закріплено у ст. 20 КК України, а не «зменшена осудність» чи «межова осудність».

Підрозділ 1.5. «Обмежена осудність у кримінальному законодавстві зарубіжних країн» присвячений вивченню кримінального законодавства зарубіжних країн. Зроблено висновок, що на цей час обмежена осудність у різних формулюваннях існує у всіх основних правових системах, у тому числі в кримінальному законодавстві переважної більшості країн - колишніх республік Союзу РСР. Кримінально-правовими наслідками її застосування є звільнення особи від покарання або пом'якшення покарання в обов'язковому чи факультативному порядку. У деяких країнах законом передбачена можливість застосування до таких злочинців заходів безпеки за ознакою кримінальної небезпеки.

Розділ другий «Обмежена осудність як ознака суб'єкта злочину» складається із трьох підрозділів. Підрозділ **2.1. «Формула обмеженої осудності»** структурно поділений на два пункти. У **пункті 2.1.1. «Медичний критерій обмеженої осудності»** в результаті вивчення літературних джерел та судово-психіатричної експертної практики в Україні за 2002-2005 рр. автор дійшов до висновку, що медичний критерій формули обмеженої осудності вірно визначений у ст. 20 КК України як «психічний розлад». З метою ж уточнення його суті зазначений критерій запропоновано характеризувати як «психічний розлад, що не є тяжким». Це дозволяє відобразити медичну характеристику захворювань, залишаючись у рамках роду - психічний розлад.

Обґрунтовується, що підхід до такого психічного розладу як синдром залежності від психоактивних речовин, який включає в себе алкоголізм і наркоманію, повинен бути таким же, як і до всіх інших психічних розладів, тобто при наявності юридичного критерію особа може бути визнана обмежено осудною, про що свідчить вітчизняна судова практика. Після цього доводиться, що при фізіологічному сп'янінні, незалежно від того, яким чином воно викликано, можна говорити про відсутність такого впливу на психіку людини, як обмеження її інтелектуально-вольових здатностей значною мірою, що характеризує юридичний критерій обмеженої осудності.

Далі дисертант піддає критиці висловлену в літературі точку зору про віднесення до медичного критерію обмеженої осудності стану сильного душевного хвилювання.

У **пункті 2.1.2. «Юридичний критерій обмеженої осудності»** дисертант, передусім, вказує на неточність законодавчого формулювання юридичного критерію обмеженої осудності, оскільки поєднання в ньому інтелектуальної і вольової ознак виправдано тільки з урахуванням домінуючої у судовій психіатрії позиції про наявність психічних розладів, сутність яких складають тільки вольові порушення. У результаті пропонується залишити в тексті ст. 20 КК України між інтелектуальною і вольовою ознаками сполучник «або», замінивши, таким чином, формулювання ст. 20 КК, в якій зазначені ознаки поєднуються за допомогою двох сполучників «та» і «або».

Далі обґрунтовується, що використання в статті 20 КК України при характеристиці юридичного критерію обмеженої осудності негативної за змістом оціночної характеристики «не була здатна повною мірою» не може мати строго фіксованого змісту. З метою ж врахування судово-психіатричної експертної практики, коли переважна більшість осіб із психічними розладами визнаються осудними «повною мірою», у формулі обмеженої осудності наявність здатності (хоча й обмеженої) усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними, пропонується відобразити за допомогою такого оціночного, але позитивного за змістом, формулювання як «значною мірою обмежена».

Нарешті, проведено аналіз висловлених в літературі пропозицій щодо внесення до формули обмеженої осудності додаткових критеріїв та їх ознак. Доведено їх необґрунтованість і підкреслено нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв «змішаної» формули обмеженої осудності, яка не вимагає яких-небудь додаткових ознак.

У підрозділі **2.2. «Співвідношення осудності, неосудності і обмеженої осудності»** із використанням методу системного аналізу правових явищ проведено співвідношення осудності, неосудності і обмеженої осудності. У результаті зроблено висновок, що за допомогою поняття «обмежена осудність» визначається вид осудності, який, перебуваючи в межах роду, має особливості у конструкції формули та кримінально-правових наслідках. Визначено, що обмежена осудність - це здатність особи усвідомлювати свої дії

(бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

У підрозділі 2.3. «Співвідношення обмеженої осудності із виною» після критичного аналізу кримінально-правової літератури зроблено висновок, що всупереч висловленим у кримінально-правовій літературі положенням, обмежена осудність не може свідчити про зменшений ступінь вини. Ослаблення ступеня усвідомлення особою фактичної сторони діяння внаслідок психічного розладу відноситься до осудності, а не вини. Обмежена осудність свідчить лише про наявність ознаки суб'єкта злочину. Питання ж про вину виникає лише у тому випадку, якщо є суб'єкт злочину. Таким чином, осудність (обмежена осудність) лише передусє встановленню вини, але не свідчить про її ступінь.

Розділ третій «Кримінально-правові наслідки визнання судом особи обмежено осудною» складається з двох підрозділів. У підрозділі 3.1. «Кримінальна відповідальність осіб, визнаних судом обмежено осудними» послідовно досліджуються варіанти врахування обмеженої осудності при призначенні особі покарання. Спершу аналізується підхід, запропонований законодавцем у ч. 2 ст. 20 КК України. Звертається увага на його недосконалість і неточність, що спричинило помилки у судовій практиці, які піддані аналізу.

Другий підхід щодо можливості обтяження покарання особам, визнаним обмежено осудними, не може бути підтриманий тому, що порушує права людини із психічними розладами, передбачені у міжнародних нормативно-правових актах, оскільки не допускається ніякої дискримінації у зв'язку з психічним захворюванням.

Третій підхід, який полягає у обов'язковому чи можливому пом'якшенні покарання таким особам, є найбільш поширеним у сучасній вітчизняній і зарубіжній літературі, а також законодавстві. Обґрунтовується він особливою природою психічного розладу, як причини обмеження значною мірою психічних здатностей особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину.

Дисертант вважає за доцільне визнати факт вчинення злочину особою, визнаною обмежено осудною, обставиною, яка може пом'якшити покарання. Аналіз сутності обмеженої осудності і соціально-психологічних детермінант злочинної поведінки дає

підстави порушити питання про її оцінку залежно від характеру вчиненого особою злочину.

Автором досліджено пропозиції науковців щодо організації спеціальних кримінально-виконавчих установ для обмежено осудних та зроблено висновок про їх недостатню обґрунтованість. Вони не вирішують основної проблеми - надання психіатричної допомоги всім засудженим із психічними розладами. Уявляється, що вирішувати цю проблему необхідно з урахуванням положень Кримінально-виконавчого кодексу України, який дозволяє реалізувати покарання у виді позбавлення волі особам із психічними розладами за індивідуальною програмою.

У підрозділі 3.2. «Застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру» звернуто увагу на неточність положень ч. 2 ст. 20 КК України щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, визнаних обмежено осудними, які призвели до судових помилок.

Далі аналізується юридична природа зазначених заходів. Посилаючись на кримінологічні дослідження, дисертант доводить помилковість твердження про підвищену суспільну небезпеку осіб з психічними розладами, що є однією з підстав застосування примусових заходів медичного характеру. Звертається увага на те, що міжнародне і національне законодавство у питанні надання психіатричної допомоги проголошує домінуючим принцип добровільності пацієнта на психіатричне втручання, визнаючи допустимим примусовість такої допомоги поза кримінально-правовим полем тільки особам з тяжкими психічними розладами.

Дисертант враховує, що обмежено осудні особи є суб'єктами злочину, котрі мають психічний розлад, який не є тяжким, і обґрунтовує, що застосування до них примусових заходів медичного характеру не відповідає сутності цих заходів, ставить під сумнів їх ефективність у даному випадку, підкреслюючи, що їх застосування створює умови для порушення прав осіб із психічними розладами. У результаті, автор пропонує виключити з переліку осіб, до яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, злочинців, визнаних обмежено осудними.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено нове вирішення наукового завдання – формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо поняття обмеженої осудності, а також розроблення на цій основі рекомендацій по вдосконаленню КК України і практики його застосування, що має теоретичне та прикладне значення:

1. Застосування ст. 20 КК України «Обмежена осудність» дозволяє на підставі інституту суб'єктивного ставлення вину індивідуалізувати кримінальну відповідальність особи, враховуючи її особливий психічний стан під час вчинення злочину. Це відображається при призначенні покарання та порядку його відбування, що відповідає принципам справедливості та гуманності, а також сприяє вирішенню завдань Кримінального кодексу України.

2. Обмежена осудність є видом осудності, який характеризує здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

3. Обмежену осудність визначає її формула, що містить два взаємозалежних критерії: медичний і юридичний. Медичний критерій «психічний розлад» є передумовою того психічного стану, який характеризується юридичним критерієм - як значною мірою обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину.

4. Зміст медичного критерію обмеженої осудності «психічний розлад» розкривається за допомогою поняття «психічний розлад, що не є тяжким». Це дозволяє відобразити визначену Законом України «Про психіатричну допомогу» класифікацію психічних розладів за їх тяжкістю, а також пов'язує КК України із зазначеним Законом України та Міжнародною статистичною класифікацією хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду (МКХ-10).

5. Ознаки юридичного критерію (інтелектуальна і вольова) характеризують різні сфери психіки людини, які можуть бути порушені захворюванням із переважною поразкою тієї або іншої сторони психічної діяльності, що обґрунтовує їх поєднання у формулі обмеженої осудності за допомогою сполучника «або». Визнання особи обмежено осудною має бути тільки у випадку встановлення такого впливу психічного розладу на здатність

особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, який характеризуються значною мірою обмеження такої здатності.

6. Осудність і вина є ознаками різних елементів складу злочину, який є підставою кримінальної відповідальності, що свідчить про їх зв'язок. Обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину при обмеженій осудності обґрунтовує наявність суб'єкта злочину і є передумовою встановлення його вини, та не свідчить про її ступінь.

7. Кримінально-правовими наслідками обмеженої осудності є: 1) можливість врахування її судом при призначенні покарання як обставини, що пом'якшує покарання, і 2) врахування факту визнання особи обмежено осудною при складанні і виконанні індивідуальної програми соціально-виховної роботи для кожного засудженого до позбавлення волі, що передбачено ст. 95 Кримінального-виконавчого кодексу України.

8. Примусове психіатричне лікування осіб, у яких відсутній тяжкий психічний розлад, поза кримінально-правовим полем, без підстав, зазначених у Законі України «Про психіатричну допомогу», заборонено. Осіб, визнаних судом обмежено осудними, характеризує наявність психічного розладу, що не є тяжким. Застосування примусових заходів медичного характеру до цієї категорії злочинців суперечить сутності і меті останніх, а також засадам добровільності надання психіатричної допомоги, передбаченим міжнародним та національним законодавством.

9. У результаті проведеного аналізу поняття обмеженої осудності пропонуються наступні зміни до КК України:

а) Статтю 20 КК України «Обмежена осудність» викласти у наступній редакції:

«1. Підлягає кримінальній відповідальності особа, яка визнана судом обмежено осудною, тобто такою, здатність якої усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину була значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

2. Визнання особи обмежено осудною може бути враховано судом як обставина, що пом'якшує покарання».

б) У статті 93 КК України «Особі, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру» пункт 2 «які вчинили у стані обмеженої осудності злочини» - **виключити.**

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Зайцев А.В. К вопросу об уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 41. – С. 164-168.

2. Зайцев А.В. Некоторые вопросы ответственности за преступления, совершенные в бессознательном состоянии // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 44. – С. 162-166.

3. Зайцев А.В. К вопросу об аномальном аффекте в уголовном праве // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 48. – С. 196-201.

4. Зайцев А.В. К вопросу о формуле «ограниченная вменяемость» // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 57. - С. 156-162.

5. Зайцев А.В. Проблема назначения наказания ограниченно вменяемым лицам // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». Спецвипуск №1. – Хмельницький, 2002. - С. 211-212.

6. Зайцев О.В. Сутність та критерії обмеженої осудності // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 414-418.

7. Зайцев О.В. Щодо питання про зумовленість осіб, які мають психічні розлади, що не виключають осудності, до здійснення злочинів // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 18.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. - С. 295-299.

8. Зайцев О.В. Співвідношення осудності, неосудності та обмеженої осудності // Держава і право: Збірник наукових праць.

Юридичні і політичні науки. Вип. 20.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 395-399.

9. Зайцев А.В. Соотношение ограниченной вменяемости с виной // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 21.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 464-467.

10. Зайцев А.В. Соотношение ограниченной вменяемости с физиологическим аффектом и физиологическим опьянением // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.- Вип. 22.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 484-489.

11. Зайцев А.В. Категория «уменьшенной вменяемости» и ее применение в советском уголовном законодательстве (1917-1948 гг.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.- Вип. 23.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. - С. 501-506.

12. Зайцев О.В. Значення судової психолого-психіатричної експертизи для визнання судом особи обмежено осудною // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта '2003». - Т. 29. Право. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003.- С. 31-32.

13. Зайцев А.В. Ограниченная вменяемость в уголовном законодательстве государств - бывших республик СССР // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень '2003». - Т. 2. Право.-Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. - С. 48-50.

14. Зайцев О.В. Щодо деяких аспектів кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта '2005».- Том 46. Право.-Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. - С. 54-56.

15. Зайцев О.В. Щодо застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру // Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку: Тези доп. і наук. повідом. учасників конф. молодих учених та здобувачів / За ред. М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. - С. 155-157.

Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2006.

Дисертація присвячена проблемі обмеженої осудності у кримінальному праві України. Досліджено історико-правовий розвиток цієї проблеми у вітчизняній та зарубіжній науці кримінального права. Проаналізовані положення про обмежену осудність у кримінальних кодексах зарубіжних країн основних правових систем. Досліджено формулу обмеженої осудності. Проаналізоване співвідношення обмеженої осудності з осудністю, неосудністю, а також виною. По-новому сформульовані кримінально-правові наслідки визнання судом особи обмежено осудною. Пропонується надати право суду враховувати визнання особи обмежено осудною як обставину, що пом'якшує покарання. Вперше обґрунтовується відмова від застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру. Вироблено рекомендації по вдосконаленню кримінального законодавства України.

Ключові слова: обмежена осудність, психічний розлад, кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною, примусові заходи медичного характеру.

Зайцев А.В. Ограниченная вменяемость в уголовном праве Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 - уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право. - Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. Харьков, 2006.

Диссертация посвящена проблеме ограниченной вменяемости в уголовном праве Украины. Проведен историко-правовой очерк возникновения и развития учения об ограниченной вменяемости в украинской и зарубежной науке уголовного права с XIX века по настоящее время. Проанализированы положения об ограниченной

вменяемости в УК государств - бывших республик СССР, составляющих ранее основу социалистической системы права, а также законодательство зарубежных государств романо-германской и англо-саксонской правовых систем.

По-новому раскрыты критерии формулы ограниченной вменяемости. Медицинский критерий «психическое расстройство», с учетом положений Закона Украины «О психиатрической помощи», современного состояния судебной психиатрии и практики применения ст. 20 УК Украины, охарактеризован как «психическое расстройство, не являющееся тяжелым». Обосновано соединение интеллектуального и волевого признаков юридического критерия союзом «или», а не «и» («или»). Изменен юридический критерий в части ограничения способности лица осознавать свои действия (бездействие) или руководить ими внесением характеристики «в значительной мере ограничена» вместо «не могло в полной мере».

Приведены дополнительные аргументы об ограниченной вменяемости как виде вменяемости, а также отсутствию прямой зависимости степени вины преступника от признания лица судом ограниченно вменяемым. В результате соотношения с вменяемостью и невменяемостью ограниченная вменяемость определена как способность лица осознавать свои действия (бездействие) или руководить ими во время совершения преступления, ограниченная в значительной мере вследствие его психического расстройства.

По-новому сформулированы уголовно-правовые последствия признания судом лица ограниченно вменяемым. Обосновывается предоставление суду права учитывать признание лица ограниченно вменяемым, как обстоятельство, смягчающее наказание. Приведены дополнительные аргументы об отсутствии обоснованности создания специальных уголовно-исполнительных учреждений для лиц, признанных судом ограниченно вменяемыми.

Впервые предлагается отказ от применения к лицам, признанным судом ограниченно вменяемыми, принудительных мер медицинского характера. Аргументируется это тем, что хотя вне уголовно-правового поля принудительное психиатрическое лечение лиц, у которых отсутствует тяжелое психическое расстройство, запрещено, к ограниченно вменяемым, которые обладают психическими расстройствами, не являющимися тяжелыми, могут, согласно УК Украины, применяться принудительные меры

медицинского характера. Указанное обстоятельство ставит под сомнение не только эффективность применения указанных мер к ограниченно вменяемым, но и соблюдение прав лиц с психическим расстройством. В результате, предлагается исключение из перечня лиц, к которым могут быть применены принудительные меры медицинского характера, преступников, признанных ограниченно вменяемыми.

Предложено усовершенствование положений ст. 20 УК Украины и внесение изменений в ст. 93 УК Украины.

Ключевые слова: ограниченная вменяемость, психическое расстройство, уголовно-правовые последствия признания лица ограниченно вменяемым, принудительные меры медицинского характера.

Zaycev O.V. Restricted capacity in the criminal law of Ukraine.

Thesis for candidate of law degree on speciality 12.00.08 – criminal law and criminology, criminal executive law. – The National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise, Kharkiv, 2006.

The dissertation is dedicated to the problem of restricted capacity in the criminal law of Ukraine. Historical and legal development of this problem in the science of the criminal law of our country and of foreign countries is investigated. The regulations of restricted capacity in Criminal Codes of foreign countries of the main legal systems are analyzed. The formula of restricted capacity is investigated. The interrelation of restricted capacity with the capacity, the irresponsibility and guilt is analyzed. The criminal law consequences of recognizing a person by the court as a restricted capable person are formulated in a new way. It is offered to give a right to the court to consider recognizing a person as a restricted capable person as a circumstance extenuating a punishment. The refusal from the usage of enforcement treatment to the restricted capable person is grounded for the first time. The recommendations for the improvement of the criminal legislation of Ukraine are done.

Key words: restricted capacity, physic disorders, the criminal law consequences of recognizing a person by the court as a restricted capable person, compulsory measures of medical character.

Відповідальний за випуск
канд. юрид. наук, доцент *Дорош Л.В.*

Підписано до друку __- _____ 2006 р. Формат 600x90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № _____

Друкарня
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77